

КЕТРІН ВАННЕР

ТЯГАР МРІЙ

ІСТОРІЯ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ
У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2023

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 94(477)"1991/2023"

В 17

Ваннер Кетрін. Тягар мрій: Історія та ідентичність у пострадянській Україні / Переклад з англ. Юлії Буйських. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. — 316 с.

ISBN 978-966-378-986-6

Зосереджуючись на вивченні шкіл, фестивалів, комеморативних практик і пам'яників, Кетрін Ваннер — антропологиня і професорка Пенсильванського державного університету (США), показує, як наративи радянської доби зазнавали перетворень після розпаду Радянського Союзу, щоб відобразити нову україноцентричну перспективу. У процесі цих перетворень ми бачимо, як нові історії розуміються та інтерпретуються «знизу», у суспільстві. Боротьба за те, щоб пам'ятати чи забути, стала особливо інтенсивною, уявляючи регіональні розбіжності та стійкість культурних відмінностей, створених радянським режимом. Книга «Тягар мрій» особливо цінна тим, що показує багаторівневість складного завдання — пошуку культурної єдності — яке постало перед Україною після років радянської влади, що перетворила певні мрії на тягар.

Видавці: Костянтин Сігов
та Леонід Фінберг

Переклад з англ.

та наукова редакція: Юлія Буйських

Літературна редакція: Валентина Фурса

Коректура: Олена Голуб

Комп'ютерна верстка: Євгенія Онішко

Дизайн обкладинки: Богдан Скубко

Випускові редактори: Вадим Залевський, Лідія Лозова

Видання здійснене за фінансового сприяння
Центру управління та культури в Європі Університету Санкт-Галленна, Швейцарія
та Пенсильванського державного університету
(м. Стейт Коледж, Пенсильванія), США.

Фото обкладинки Юлії Буйських, зняте 4 березня 2014 року
на вулиці Інститутській, біля готелю «Україна», під час протестів на Майдані.

ISBN 978-966-378-986-6
ISBN 0-271-01792-9 (англ.)

© 1998, The Pennsylvania State University
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2023
© Буйських Ю., переклад з англ.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА ДО УКРАЇНСЬКОГО ВИДАННЯ	9
ПОДЯКИ	15
ВСТУП	19

ЧАСТИНА I. СПАДЩИНА РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

РОЗДІЛ 1. НАЦІОНАЛЬНІСТЬ У РАДЯНСЬКІЙ І ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ	35
«П'ята графа»: національність у СРСР	45
Етно-політична структура Радянського Союзу	52
Наративи радянської ностальгії	56
РОЗДІЛ 2. РОЗКВІТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОПОЗИЦІЇ	63
Чорнобиль і його політичні наслідки	67
Чорнобильське покоління	72
Піднесення Народного руху України	78
Десталінізація	80
Між історією та пам'яттю	83
Голод 1932—1933	87
Селянська нація	91
Історія та підтримка незалежності	93
Політичні кордони та культурні перешкоди	96
РОЗДІЛ 3. БУТИ «РАДЯНСЬКОЮ ЛЮДИНОЮ»	98
Шляхи виживання	100
Важливість довіри	106
Партнери з торгівлі	112
Нові залізні завіси	120
«Де нас нема»	126

ЧАСТИНА II. АРЕАЛИ НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ

РОЗДІЛ 4. ОСВІТНЯ РЕФОРМА	133
Індивідуальність, національність, мораль: нові провідні принципи ..	137

Відмінність поколінь	144
Подвійний тягар	147
Консюмеризм у класній кімнаті	149
Переписуючи історію: радянські інтерпретації проти пострадянських	152
Стирання Чорнобиля	156
Захисна сила держави	159
У монастирських стінах	166
Естетична вразливість	170
Відновлення сутності	175
Дореволюційні традиції	179
Ставлення до держави	184
РОЗДІЛ 5. СВЯТА І ФЕСТИВАЛІ	187
Публічна лімінальність	193
Ілюзія належності	203
Минуле в сьогоденні	207
РОЗДІЛ 6. УШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ТА ДЕРЖАВНИЙ КАЛЕНДАР	211
Комеморативні практики в СРСР	214
Гласність і вшанування альтернативних історій	221
Переглядаючи календар	223
Ворог народу: народне вшанування Чорнобиля	225
День жалоби	228
Ушанування революції в постреволюційному суспільстві	232
Кульť померлих: ушанування Дня Перемоги	235
Переорієнтація	240
РОЗДІЛ 7. УРБАНІСТИЧНИЙ ЛАНДШАФТ	247
Імперія символів	249
Пропаганда пам'ятників	252
Суголосність та спільність простору	257
Ікона соціалізму	258
Доля Леніна	262
Жінки-воїни і нація	271
Аксіоми радянського життя	275
Побудова консенсусу	279
ПІСЛЯМОВА	282
БІБЛІОГРАФІЯ	291
ПОКАЖЧИК	310
ПРИМІТКИ ПЕРЕКЛАДАЧА	314

Передмова до українського видання

У 1997 році, двадцять п'ять років тому, після написання оригінального англomовного тексту цієї книжки, я зазначила, що в Україні треба бути готовими до всього найбільш несподіваного. На превеликий жаль, я недооцінила, наскільки це правда. Як і багато українців, я ніколи не очікувала, що це означатиме також повномасштабне російське вторгнення в Україну, довгий список воєнних злочинів, скоєних російськими військами проти українських цивільних осіб, жахливе руйнування довкілля та інфраструктури по всій Україні, яке є таким же винятково приголомшливим, як і безглуздим. Але все ж є причина, чому книжку про Україну після краху радянської системи я назвала саме «Тягар мрій».

Озираючись на цю книжку через чверть століття, можна сказати, що 90-ті роки ХХ ст. стали переломним моментом, новим початком після розпаду СРСР і однією з багатьох ключових історичних подій, які мали відбутися. Багато років поспіль різні люди озвучували мені свої мрії про «нормальне» і достатньо стабільне життя, яке б дало змогу втілити особисті мрії про здоров'я та щастя і колективні мрії про націю та державність. Наприкінці ХХ ст. люди різного віку часто розповідали про ці мрії з відтінком тривоги. Це був період конвульсивних політичних, економічних і соціальних змін, наслідки яких було складно передбачити. Прожити ці роки було вкрай виснажливо. Це змусило мене зрозуміти, що ці мрії, якими б бажаними вони не були, також виявилися, хоч і до певної міри, тягарем, оскільки люди усвідомлювали, наскільки небезпечним може бути шлях до їх утілення.

У міру того як радянська система зазнавала руйнувань, відкривалося багато нових можливостей. Одночасно відбувалося викриття й опублічнення знань про минуле. Мрії про державність і суверенітет під час горбачовської політики гласності призвели до відкритого обговорення подій минулого. Це дало змогу переглянути українську історію, акцентуючи на тому, чого прагнули українці, що вони пережили в ході історії та як вони спромоглися вижити. Українці були дуже схожі на Ангела історії Вальтера Беньяміна котрий завдяки «буревію з раю» рухається вперед із широко розплющеними очима, зосереджуючись на минулому, що виглядає як «одна єдина катастрофа, яка нагромаджує уламки на уламках». Справді, є деякі місця та народи, передусім на пограничних територіях, такі як Україна, які найбільше зазнають ураганів із раю, де зміни відбуваються дуже швидко й часто неочікувано.

У 90-х роках ХХ ст., коли відбувалося становлення української нації і держави в геополітичному контексті розпаду СРСР, українці перебирали мозаїчні шматки минулого, навіть коли їх штовхало вперед рухом історії. Вони неминуче знаходили золоті хвилини слави, які зцілювали й допомагали рухатися далі. Як антрополог я вивчала процеси, за допомогою яких ці спонукальні події, персонажі та ідеали були закріплені в пантеоні індивідуального та національного колективного минулого як дороговкази в невідоме майбутнє серед руїн радянської системи.

Хвиля протестів на Майдані Незалежності в Києві у 2013–2014 рр. та вторгнення Російської Федерації в Україну навесні 2014 року стали додатковими точками неповернення, що відбулося після того, як ця книжка вже побачила світ. Ці події підштовхували процес трансформації українського суспільства та української нації до вищих вершин і більших швидкостей. Ці катастрофічні події змусили українців розпорозитися по всьому світу, ще більше змінивши обличчя українського суспільства та розширивши транснаціональні впливи й стосунки, які характеризують повсякденне життя українців сьогодні. Я стала свідком цих перетворень та могла спостерігати, як упродовж років змінювався тягар мрій.

Уперше я приїхала до СРСР у січні 1980 року, через кілька днів після того, як радянська армія вторглася в Афганістан. Я повернулася в 1984 році і об'їздила весь Сибір до Іркутська. До 1990 року я усвідомила, що західний погляд на радянське суспільство помилково віддавав перевагу російськоцентричній перспективі для аналізу масштабних змін, які відбувалися на наших очах. Я повернулася до СРСР у 1990 році, але цього разу, щоб провести два місяці в ще радянській Україні. Я приїхала знову наступного року і перебувала у Львові якраз тоді, коли СРСР почав розпадатися в серпні 1991 року. Після цього, за незначними винятками, я поверталася в Україну майже щороку.

Українськомовну версію «Тягаря мрій» буде опубліковано в зовсім іншому геополітичному контексті порівняно з тим, у якому її було колись написано. Ця епоха характеризується загрозами застосування ядерної зброї, щоби змусити українців піддатися окупації навіть тоді, коли російські сили втрачають захоплені території та залишають по собі масові могили цивільних, розкопаних у звільнених містах і селах по всій Україні. На такому тлі особливо непросто згадати, що десятиліття після розпаду СРСР також були складними — тільки в інших аспектах. Це був час величезної економічної нестабільності, політичної турбулентності та соціальної напруги.

Сприйняття багатьох явищ, понять і подій помітно змінилося за останню чверть століття. Одне із завдань антропологічного дослідження — зробити доступним і зрозумілим для читача інший світ. Щоб проілюструвати нестабільність, абсурдність і почуття вразливості, з якими люди стикалися в повсякденному житті, я починаю з опису того, як це було — подорожувати потягом з Києва до Москви як самотня американка. У «країні чудес», як тоді українці називали край, де вони проживали, кордони могли з'являтися та зникати без попередження. Гроші могли знецінитися за ніч. Солоні огірки могли вкрасти, і їх треба було охороняти. Було багато оманливих форм маніпулювання іншими людьми. Сьогодні може здатися дивним, що американка не хоче публічно говорити про те, що вона іноземка, але в той час були деякі ризики, пов'язані

з подорожами іноземців наодинці. Тоді ще не функціонувала жодна банківська система. І через це я часто возила при собі готівку, яку потрібно було передати з рук у руки комусь у будь-яке місто, куди я їхала. Взаємодія з прикордонниками в такій ситуації видавалася мені небезпечною і, як люди звикли евфемістично казати, «неприємною». Звісно, виходячи з поїзда, коли я брала інтерв'ю в людей для цієї книжки в інших контекстах, зазвичай удома чи в міських парках, я завжди казала їм все, як є, що я американський антрополог. У такому контексті реакція на американку, яка ставить багато запитань, була зовсім іншою.

Коли я писала цю книжку на початку 90-х років XX ст., моєю головною метою було представити англomовній аудиторії частину колишньої радянської території поза Кремлем і Москвою та Санкт-Петербургом. Більшість досліджень того часу фокусувалися саме на цих двох російських містах. Ураховуючи жорстку централізацію радянської системи та обмежені можливості проводити дослідження іноземцям, особливо тривалі, незалежні, польові дослідження, було багато перешкод для проведення етнографічних досліджень у колишньому Радянському Союзі. До того, як я розпочала це дослідження, я знала лише про двох американських антропологів, котрі проводили дослідження в СРСР. Одна з них хотіла досліджувати корінні народи Сибіру, але була змушена залишатися в Москві п'ять із шести місяців перебування в СРСР. Протягом цього останнього місяця їй дозволили поїхати в експедицію з групою дослідників на три тижні — абсолютно недостатній період часу, щоб вважати таке дослідження серйозним. Інша дослідниця насправді хотіла проводити дослідження в Москві. Її відправили в Єреван на один рік. Оскільки вона ніколи не планувала проводити дослідження у Вірменії, вона прибула до Єревана, не знаючи ні вірменської мови, ні історії Вірменії, та й загалом погано підготовлена до нового дослідницького завдання, яке радянський уряд поставив перед нею.

Ці дні, на щастя, лишилися позаду. Нині ця українськомовна книжка, видана через двадцять п'ять років після оригінальної публікації, має інше призначення. Як пам'ятно писав Леслі Хартлі,

ВСТУП

Україна — найбільша нова держава, яка з'явилася на мапі Європи у XX столітті. Із населенням понад 50 млн і територією, більшою за Францію, ця країна може змінити динаміку всього регіону. Це нове політичне утворення також представляє першу Українську державу, визнану всією міжнародною спільнотою в сучасному світі. В епоху національних держав розпад СРСР був частково досягнутий завдяки безлічі спільнот, які обстоювали право своїх націй на самовизначення. В Україні цей принцип забезпечив зусилля, спрямовані на інституціоналізацію української культури після здобуття незалежності. У цій книжці детально описано окремі царини, де відбувається становлення виразних пострадянських українських історій та міфів у прагненні створити відданість новій Українській державі за допомогою культури.

На відміну від класичних етнографічних досліджень, які зосереджені на вивченні «народу» або «спільноти», книжка є багатоплосковою етнографією процесів: перетворення національної ідеології в інституціоналізовану національну культуру та змістовну національну ідентичність унаслідок соціалістичного експерименту. Держава зацікавлена в таких процесах, оскільки їх успіх чи невдача безпосередньо впливає на сприйняття легітимності держави. Отже, це етнографічне дослідження є антропологічним вивченням держави: як держава внаслідок узгодженого врегулювання між конкурувальними інтересами та баченнями намагається встановити категорії, періоди та події, що надають сенсу індивідуальному та колективному досвіду; як звичайні люди піддають сумніву, оскаржують та й навіть обходять ці державні спроби

немічної непритомної жінки. Думаю, зрозуміло, чому я обрала перший варіант.

Коли сонце почало сходити, виявилось, що російське консульство виглядає на диво скромним і невибагливим у ранковому холоді. Розташоване в задній половині великої білої будівлі, де розміщено частину архіву Комуністичної партії, консульство дивиться на вузьку алею і позначене лише маленькою чорною панеллю та майже непомітними друкованими інструкціями, приклеєними до внутрішнього вікна, про те, як подати заяву на отримання візи. Охоронці повинні були тримати чорний хід і провулок закритими від іноземців, відкриваючи простір тільки тоді, коли зрідка якась машина намагалася туди заїхати. Не маючи іншого заняття окрім як чекання, охоронці змусили іноземців розміститися в дальньому кінці провулка. Проте рано-вранці рух по засніжених вулицях був мінімальним, тому натовп не послухався, зійшов із тротуару і розійшовся в невеличкі кола, говорячи какофонією різних мов і проклинаючи стійкий ідіотизм бюрократії радянського зразка, що заважає та ускладнює людям життя.



Головна вулиця в центрі історичного Харкова, 1993 р.

Фото авторки.

примудряються жити разом, не вбиваючи одне одного. Але ця напруга між державою та її громадянами, що проявляється в їх дволиких стосунках, породжує непередбачені парадокси, іронії та абсурди, оскільки кожен із гравців тягне лину у свій бік та прагне впливати на поточні зміни на свою користь.

У період зміщення державних кордонів національність стає нескінченно пластичним позначенням. Вона може бути стратегічно розгорнута через використання спільно приписуваних уявлень про статус і права, створених або в новому полі національної держави, або в старій і знайомій «уявній спільноті» радянських громадян. Основне питання, на яке намагається відповісти ця книжка: зважаючи на гібридні і багатогранні форми ідентичності, створені радянським режимом, як нова держава в дуже складній та невизначеній ситуації формує почуття національної належності відповідно до нових політичних реалій, коли її громадяни давно звикли вважати себе громадянами соціалістичної наддержави, що простягається на одинадцять часових поясів? Щоб відповісти на це запитання, ми маємо з'ясувати, як радянська система створила почуття національності та наповнила його сенсом, адже це спадщина, успадкована кожною з п'ятнадцяти держав-спадкоємців, зокрема й Україною.

«П'ята графа»: національність у СРСР

Порівнюючи із західним досвідом будівництва нації і держави, специфіка радянської системи стає очевидною (див. Vornepan 1992). На Заході формування держави та творення нації розвивалися в тандемі до такої міри, що терміни «нація» і «держава» часто використовували як синоніми. Справді, термін «національність» на Заході часто використовують для позначення громадянства людини. «Етнічність», або «етнічна належність», мовою західних соціальних дослідників часто позначає меншину, зі статусом «ще не асимільованої», окремої культурної групи відносно до держави, її національної культури та офіційної мови.

У Радянському Союзі ці терміни використовували по-іншому. Хоч режим Брежнєва називав «*радянський народ*» (рос. «*советский*

канцям міста Прип'яті, де розташовано реактор, повідомили, що вони будуть евакуйовані протягом трьох днів (Marples 1988: 29). Лідери Комуністичної партії України отримали наказ із Москви, щоб школи та магазини в регіоні були відкритими. Це разом із від'їздами ЗМІ було реалізовано в інтересах припинення паніки. На додаток до цього всього 1 травня 1986 р. був підписаний наказ не скасовувати традиційні першотравневі святкування, протягом яких тисячі дітей і дорослих, не знаючи про небезпеку, узяли участь у параді перед лідерами Комуністичної партії України в центрі Києва, усього-на-всього 110 км на південь від реактора, що вибухнув.

Новини про те, що сталася аварія, передавали з вуст в уста, і так вони досягли Києва. Ці чутки були тільки частково підтверджені «Голосом Америки», станцією, що передавала уривчасту інформацію про аварію. Без незалежного підтвердження з боку офіційної влади для багатьох людей, зокрема й західних репортерів, які чули щось про 15000 жертв аварії та про пожежі, що

Мешканці сіл і міст поблизу Чорнобильської АЕС зазнали високого рівня радіоактивного опромінення. У той час було мало відомо про небезпеку для здоров'я такого опромінення. Ця жінка — одна із т. зв. самоселів, які повернулися жити до свого дому в зоні відчуження. *Фото Віктора Марущенка.*



багатьма способами. Як ми обговоримо в цьому розділі, стійкі практики, створені радянською системою, також підтримують соціальні відносини, які вони породили, і впливають на темп і характер соціальних змін у пострадянському суспільстві.

Шляхи виживання

Сталість радянських культурних практик значною мірою зумовлена постійним дефіцитом усіх можливих предметів. До 1994 року багато дефіциту частково було ліквідовано. Проте ціни на ці товари зросли до недосяжних висот, зробивши їх недоступними, за винятком незначного відсотка населення, яке мало стабільні валютні доходи, захищені від інфляції. Поширена економічна дислокація, спричинена зростанням безробіття та епізодично виплаченими зарплатами, які не встигали за інфляцією, створила інший тип дефіциту: дефіцит грошей. Критична нестача чи то товарів і продуктів, чи то грошей, зумовлювала такий постійний стан, що його в Україні називають «крутитися», який увічніює радянські цінності та радянський світогляд, незважаючи на масштабні економічні та політичні зміни на пострадянському просторі⁴⁷.

«Крутитися» в широкому розумінні означає низку махінацій, які залучені в розроблення та поширення мережі зв'язків взаємобміну ресурсами та становить потужну динаміку, що впливає на соціальне життя в пострадянському суспільстві. Ці мережі зв'язків стають життєво важливими, коли люди намагаються заробити на життя, придбати необхідні товари чи послуги або прорватися крізь гущавину бюрократичних правил, які, здається, створені тільки для того, щоб перешкодити комусь фактично досягти чогось. Суть цих мереж полягає в торгівлі, обміні послугами, зв'язками та інфраструктурою для створення взаємної опори, довіри та зобов'язань

⁴⁷ Див. роботу Д. Песмарт (1995), де проаналізовано численні способи відображення ролі цього поняття в повсякденному житті пострадянського суспільства відповідними російськими дієсловами та прикметниками, які походять від дієслова «крутитися».

Таблиця 1. Тижневий план уроків для п'ятого класу

День тижня		Кількість годин
Понеділок	Українська література	1
	Українська мова	2
	Математика	1
	Фізична культура	1
	Обід	1
	Психотренінг	2
	Англійська мова	2
Вівторок	Англійська мова	2
	Природознавство	1
	Математика	1
	Фізична культура	1
	Обід	1
	Музична культура	2
	Образотворче мистецтво	2
Середа	Математика	1
	Шахи	1
	Давня історія	1
	Природознавство	1
	Фізична культура	1
	Обід	1
	Народний театр	1
	Мистецтво і ремесла	1
Четвер	Англійська	2
	Математика	1
	Вивчення мов	1
	Фізична культура	1
	Обід	1
	Природознавство	1
	Хор	2
	Інструментальна музика	1
П'ятниця	Давня історія	2
	Образотворче мистецтво	2
	Народний театр	2
	Обід	1
	Карате	1
	Музична культура	2

німецький культурний центр через значну кількість німецького та німецькомовного єврейського населення. У місті також багато румунів, поляків, угорців та українців. Оскільки Буковина була приєднана до Радянської України сталінською Червоною армією лише під час Другої світової війни, радянська культура була імпортована до цього регіону значно пізніше. Здатність екстерналізувати соціалізм і сприймати радянську владу як іноземне нав'язування є критичною культурною відмінністю між західними областями, такими як Буковина, та іншими регіонами України. Загалом українцям у західній Україні вдалося зберегти національну історію та розмовляти українською мовою більшою мірою, ніж в інших регіонах України, незважаючи на те, що ці області також підлягали русифікаційній політиці після їх анексії.

«Червона рута» — надзвичайно популярна пісня про кохання, написана Володимиром Івасюком, іконою попкультури, любов до якого в Україні часто порівнюють зі ставленням до Володимира Висоцького в Росії. В. Івасюк народився в 1949 році, і йому приписують написання понад півсотні пісень. Його пісні стали відомими завдяки поєднанню української народної музики та сучасної попмузики. «Червона рута» була найпопулярнішим хітом на території колишнього



Володимир Івасюк, композитор-виконавець, музикант, мультиінструменталіст, автор популярної пісні «Червона Рута», за якою було названо відомий фестиваль. Джерело: Internet Encyclopedia of Ukraine: <http://www.encyclopediaofukraine.com/>

українцем через очищення від радянських впливів. В епоху національної держави «розкриття» почуття української ідентичності було частиною стратегії протидії легітимності радянської влади, а музичний фестиваль розглядали як ефективний засіб для цього.

Фестиваль, де виконували традиційні народні балади та український рок, був відвертим святом української культури. Усі пісні співали українською мовою. Таку умову поставив один із основних спонсорів — українсько-канадське спільне підприємство «Кобза». Багато виконавців співали проукраїнські пісні, які засуджували радянську систему та русифікацію⁷⁹. Основна тема фестивалю — відродження, відновлення та пам'ять. Наприклад, Тарас Курчик заспівав пісню «Ми забули все»:

*Ми забули все,
Ми забули близьке слово.
Ми забули все,
Ми забули рідну мову.
За яку колись діди кров свою пролили,
Щоб онуки їх по-чужому говорили.
Ні, ні...*

*Не судить мене,
Й так від болю серце стислось,
Не судить мене,
Я забув про рідне й близьке,
Не судить...⁸⁰*

⁷⁹ Див. роботу Бахрі (1994), щоб ознайомитися з оглядом сучасної української рок-музики в Україні, а також обговорення фестивалю «Червона рута» 1989 р. Рамет (1994) та Кушман (1995) установили зв'язки між рок-музикою та культурними змінами у, відповідно, Східній Європі та Росії. Слобін (1996) проаналізував, як різні музичні жанри стають рефлексією на культурні зміни у Східній Європі та силою, що спонукає до перегляду сформованих за соціалістичного режиму цінностей і практик.

⁸⁰ Тарас Курчик, «Ми забули все», з альбому «Поп-музиканти» (Toronto-Kyiv: Kobza, 1989); переклад подано в роботі Bahry 1994: 254.

іде за майбутнє минулого». Вивчивши трансформацію радянських пам'яток у пострадянському суспільстві, ми з'ясуємо значення міського ландшафту для соціального виробництва спогадів, історичної свідомості та ідентичності. Я відходжу від припущення, що конкретний пам'ятник функціонує як символ, як щось більш репрезентативне, ніж символ, і як такий викликає певні асоціації. Підтримка в порядку, зміна або знесення чи демонтажування пам'ятників впливає на інтерпретаційні рамки та категорії, які люди використовують для розуміння минулих та нинішніх труднощів. Це має потенціал до того, щоб спровокувати розвиток окремих форм історичної та національної свідомості, здатних спонукати до обговорення нових форм ідентичності.

Імперія символів

На всій території СРСР міський публічний простір використовували для демонстрації «імперії символів»¹¹⁰. Особливе прочитання цих знаків сприяло фіксації тривалої радянської влади. Знаки, що містяться в громадському просторі, як стверджував К. Гірц (1973) від імені символів, відкривають простір для культурного аналізу. Звісно, існував величезний розрив між образом, який передавався через символи прогресивної держави всезагального добробуту від колиски до могили, і похмурою реальністю радянського життя. Але часом образ держави виявлявся таким потужним і владним, що затьмарював оцінку суворості повсякденного життя, особливо для сторонніх.

Останній перехід до пострадянського погляду на історичну інтерпретацію спричинив різко суперечливі реакції серед різних верств населення щодо того, що слід робити з радянськими

¹¹⁰ Я запозичила фразу «імперія символів» з однойменної книги Ролана Барта (1970 а). Р. Барт стверджував, що культура функціонує як семіотична система знаків-символів і, подібно до тексту, її можна читати й шукати в ній різні значення. В іншому місці він обстоював те саме щодо міської семіотики, читаючи символи, вписані в міський простір як засіб аналізу культури (Див. Barthes 1970 b: 11–13). Критику простору як текстової метафори див. у Lefebvre 1991.

формальною схожістю та суголосністю міст, які вони збудували і в яких мешкали¹¹⁸.

У містах по всій країні радянські громадяни могли знайти пам'ятник Леніну на центральній площі, головну магістраль із назвою вулиця Леніна та кільця нових будівель, сірих багатоквартирних панельок на околицях міст. Пам'ятники та стилі архітектури відрізнялися під час правління кожного політичного лідера. Багатоквартирні будинки описували з погляду політичного періоду, у який вони були побудовані; справді, будівлі, зведені за Хрущова, називали *хрущобами*, що є перефразованим жартівливим словом від «*трущоби*». З кожною зміною кожен політичний лідер накладав свій особистий відбиток на міський ландшафт. Міський простір, сформований Радянським Союзом, створював відчуття культурної та історичної спільності між республіками та сприяв підтримці радянської ідентичності. Для багатьох українців поїздка до тюркськомовної ісламської центральноазіатської країни, «ближнього зарубіжжя», не була такою «чужою», як подорож до західноєвропейської країни, яка має подібну іудео-християнську спадщину. Радянський міський простір завдяки втіленню спільного історичного досвіду в пам'ятниках, архітектурі та топонімах є одним із багатьох факторів, які створюють відчуття буття вдома попри численні лінгвістичні, релігійні та культурні відмінності.

Ікона соціалізму

Найціннішою з усіх ікон у радянський період був, звісно, Володимир Ілліч Ленін – уособлення російської революції. Тому його портрет з'явився, серед іншого, у державних установах,

¹¹⁸ Справедливості заради, те ж саме можна сказати про передмістя по всій Америці, багато з яких обертаються навколо торгових смуг і торговельних центрів, заповнених мережевими магазинами. Тенденція до суголосного підпорядкування в міському плануванні, будь то капіталістична економіка масштабу в Сполучених Штатах чи соціалістична економіка центрального планування в СРСР, є беззаперечною, що свідчить про те, що, можливо, у великих і культурно різномірних країнах відчуття знайомого, породжене суголосністю в міському ландшафті, не зовсім небажане.

побачити багато людей, які прогулюються площею й милуються видом на річку. Вуличні торговці, що вишиковуються біля пам'ятника, пропонують матрьошки, листівки та картини на продаж постійному потокові киян та небагатьох туристів, які приходять сюди.

Пам'ятник знаменує союз України з Росією. Об'єднання представлено великою сріблястою дугою, яка тягнеться через протяжну площу, звідки відкривається неймовірний вид на річку та нові райони міста на іншому березі, наповнені сірими багатоквартирними будинками, яким зараз від двадцяти до тридцяти років. Під дугою стоять двоє міцних, мускулистих молодих чоловіків, які тримають над головою прапор із радянською зіркою та гербом із серпом і молотом¹³³.



Ця туристична листівка радянських часів демонструвала пам'ятник «Дружбі народів», розташований у кінці Хрещатика. Пам'ятник було зведено на честь «об'єднання України з Росією». *Фотограф невідомий.*

¹³³ Чоловіче зображення республік було відносно рідкісним, урахувавши поширеність військових меморіалів, що вшановують патріотизм і жертвність, у яких батьківщина майже завжди алегорично представлена як жінка.